

„ALIMENTA”
A CSALÁDPOLITIKA ÉS A GYERMEKES CSALÁDOKNAK
NYÚJTOTT ÁLLAMI TÁMOGATÁS ELŐKÉPEI A KLASSZIKUS
RÓMÁBAN

PÉTER ORSOLYA MÁRTA*

Forrásaink tanúságtétele szerint a köztársasági kor vége felé Róma szellemi életében kialakul egy, a további évszázadok során maradandónak bizonyuló és az elvont, ideális „Római Család”-ra vonatkozó eszménykép; pontosabban szólva, a Kr. e. III-II. századból származnak azok az első értékelhető dokumentumok, melyek információt nyújthatnak Róma szellemtörténetével, és szűkebb értelemben véve a családkonceptióval összefüggésben is. Az antik kor forrásai által megjelenített, az ideális római házasságot megtestesítő eszménykép egy rövid mondatban az alábbiak szerint írható le. A római házasság tartós, gyermekekben gazdag, monogám kapcsolat, mellyel a római polgár nemcsak a Természet parancsának, de a „*res publica*”, az állam iránti kötelezettségeinek is eleget tesz.

Számos szépirodalmi és jogforrásunk hangsúlyozza, hogy férfi és nő együttélése s az ezen együttélésből származó utódok világra jötte a Természet alapvető készítésén alapul, mely már az emberi civilizáció keletkezése előtt is létezett. Mikor a civilizált formában élő (de természeti lénynek is megmaradó) ember házasságot köt és gyermekeket hoz a világra, ezzel a tettevel a *Natura* legfőbb készítésének, parancsának engedelmeskedik. A házasság létének célja és értelme a *liberorum quaerendorum causa*, a gyermekek iránti vágy, a leszámazottak irányában megnyilvánuló gondoskodás ösztönét ugyanis szintén a Természet oltotta minden élőlénybe, s az emberbe is¹.

---

* DR. PÉTER ORSOLYA MÁRTA
tanszékvezető egyetemi docens
Miskolci Egyetem ÁJK, Római Jogi Tanszék
3515 Miskolc-Egyetemváros

¹ „*Commune item animantium omnium est coniunctionis adpetitus procreandi causa et cura quaedam eorum, quae procreata sint*” – írja Cicero *De officiis* című művében (1.4.11.) Hasonlóképpen *De finibus* (3.29.). A *Digesta* híres szöveghelyén (D.1.1.1.3. Ulpianus *libro primo institutionum*) a kompilátorok Ulpianus következő definícióját citálják, a *ius naturale* és a *ius naturale* legalapvetőbb intézményei kapcsán: „*Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est. Hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio...*” A jusztiniánuszi

Ugyanakkor ennek az ideálképnek feltárul egy másik, jóval sajátosabb aspektusa is. A „naturális” oldal mellett forrásaink kifejezett módon hangsúlyozzák a családi élet társadalmi vetületeit; auktoraink meglátása szerint ugyanis a házasság intézménye egyben a civilizált állami élet talpköve. A házasságból származó törvényes utódok nem csak a család, de az állami élet legfontosabb értékeinek továbbvivői is, így a házasságban élő és gyermekeket a világra hozó ember e cselekedetével az állam iránt fennálló legfontosabb kötelességét is gyakorolja².

Kérdéses azonban állam és család viszonya. Pontosabban fogalmazva, újabb kérdést jelent annak megállapítása, hogy vajon milyen módon viszonyul az állam ehhez az (alapvetően szociológiai karakterű) ideálképhez? A római történelemben, különösen a kezdeti periódusban, leginkább csak az erkölcsi szabályok bázisán álló „hivatalos közvélemény” hallgatólagos egyetértésével, elfogadó támogatásával találkozhatunk.

Azonban elég-e a családideál tartós gyakorlati realizálódásához ez a többé-kevésbé hallgatólagos beleegyezés? A stabil, monogám, és gyermekáldásban gazdag család ideálképe évszázadokon keresztül érintetlen eszményként létezik a római birodalomban. Azonban annyira stabil és változatlan-e maga a

Institúciók (*Inst.*1.2.pr.) gyakorlatilag ugyanezt a meghatározást veszi át. PÓLAY Elemér (*Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom*, Budapest, 1964, 238. old.) a *ius naturale* koncepciójával összefüggésben tagadja e jognak a személyi és családjog területén betöltött szerepét, mert a szerző véleménye szerint a „természetjogot” legfeljebb a vérrokonsággal kapcsolatban lehet emlegetni. E nézőponttal szemben René VOGGENSPERGER (*Der Begriff des „ius naturale” im römischen Recht*, Basel, 1952, 16. old.) hangsúlyozza, hogy a római jog fejlődése során a természetjogi elvek alkalmazása a személyi és családjogban fokozatosan előtérbe kerül, mert a természetes ember és személy (az ember mint természeti lény) helyeződik a jog figyelmének középpontjába.

² Férfi és nő kapcsolata – tűnik ki forrásainkból – a kulturált lét, az állami formában folytatott civilizált társadalmi élet kiindulópontjává és egyben megtartó erejévé is válik. Hogy azonban a „szabadon kóborló” emberekből milyen motiváció, milyen külső vagy belső impulzus alapján lett előbb szilárd családban, majd állami szervezetben élő, civilizált kultúrlény, ókori gondolkodóink viszonylag kevés információt nyújtanak számunkra. Arisztotelész *Politiká*-jában a férfi-nő kapcsolatot (mint alapösztön) mellett egy másik alapösztön is említésre kerül – ez pedig a biztonságos élet érdekében való társulás természetes késztetése (*Politika* 1.1-4.). A két nem együttélésének természetes késztetése, valamint a biztonság keresése először családokba tömöríti az emberiséget, az egymáshoz kapcsolódó családokból falvak alakulnak ki, a kisebb települések pedig városállamokba egyesülnek. Arisztotelész államelméletében világosan nyomon követhető az antik Görögország valóságának hatása, a polisz-struktúra mint „legjobb” államszervezeti megoldás megjelenése. Az állam kialakulását hasonlóképpen magyarázza a szintén görög származású, de Rómában tevékenykedő történész Polübiosz, aki – bár a társulási ösztön megnyilvánulását Arisztotelész elméletéhez hasonló módon írja le – az állam létrejöttét elsősorban a védelem ösztönének tulajdonítja (6.5.5.-6.). A római gondolkodók közül Cicero kis eltéréssel ugyanezt a folyamatot tárja fel (*De officiis* 1.4.12.).

hétköznapi élet is, hogy az állam hallgatólagos beleegyezése és elfogadó támogatása mindvégig elegendőnek bizonyuljon az ideál tartós gyakorlati megvalósulásához? A római birodalom történetének ismeretében a válasz – nem.

A családideál (mint elvárás és példakép) létezik, de a gyakorlatban való folyamatos realizálódása már meglehetősen változatos tendenciákat mutat. A római gondolkodók meglátása szerint a zürzavaros történelmi idők, az erkölcsök hanyatlása, a szegénység vagy éppen a túlzott jólét is mind-mind azt eredményezik, hogy a *familia*-ideál nem mindig és mindenben válik a hétköznapi gyakorlat bevett részévé. Az államhatalom konstatálja az elvárás és a gyakorlat közötti (alkalmanként feltűnően nagy) eltéréseket, s bizonyos, kritikusként ítélt helyzetekben aktívan beavatkozik a társadalom életébe, hogy a megítélése szerint veszélyben levő családideált újból a hétköznapi gyakorlat részévé tegye, s ezzel a (szintén veszélybe került) állami érdekeket is újból stabilizálja. Ezek az intervenciók formák - történelmi kortól és a politikában domináló irányzatoktól függetlenül - szigorúbbak vagy enyhébbek, a római polgár erkölcsi érzékét vagy éppen vagyonát veszik célba. A jog eszközeinek hatékonyságát vizsgálva a végeredményt mégis leginkább J. P. V. BALSDON aforizmaszerű megállapításával írhatjuk le: „Törvényekkel az ember sem erkölcsössé, sem becsületessé nem tehető.”³

1. Az állam első lépései

A köztudatban ideálként élő, számos gyermeket nevelő család képét a római állam a kezdet kezdetétől fogva igyekszik védeni, és ezen ideálkép realizálódását hol erkölcsi, hol jogi úton kísérli meg támogatni, alkalmanként majdnem kényszeríteni. A hivatalos politika mindenkor gyenge pontját azonban – ahogyan ezt a modern kor szakirodalma kimutatta⁴ – bizonyos értelemben vett „fukarsága” képezte. A hivatalos családideál gyakorlatba történő átültetése érdekében a cenzorok és cészárok, a korszellemhez és a politikai áramlatokhoz igazod-

---

³ J. P. V. BALSDON: *Roman Women, Their History and Habits*⁵, London, 1977, 36. o.: „Man can be as little be made moral as honest by an Act of Parliament.”

⁴ Az antik „népesedéspolitika” mai tudományos értékelésével összefüggésben megfontolandó figyelmeztetést olvashatunk Moses FINLEY egyik írásában (*The Elderly in Classical Antiquity*, in: *Greece & Rome* 28 (1981), 156-171. o.). A szkepticizmusáról és objektivitásáról ismert kultúrtörténész felhívja a figyelmet egy banális, de szinte mindig elfelejtett tényre: az antik államok úgynevezett „népesedéspolitikájának” semmi köze sincsen a mai modern államszervezet által gyakorolt, átfogó statisztikai eredményekre és tudományos prognózisokra támaszkodó intézkedésekhez. A központi államhatalom demográfiai jellegű intézkedései tehát mindennapi, empirikus tapasztalatszerzésen alapultak (példának okáért, egy-egy járvány vagy nagy veszteségekkel járó hádjárat után a népesség „szemmel láthatóan” csökkent) – s így, a modern hosszú távú prognózisokkal összehasonlítva, ezek az intézkedések természetszerűen alkalmiak és impulzívok maradtak.

va, hol erkölcsileg buzdító beszédeket mondanak, mint Metellus⁵, hol (állítólagos) pénzbüntetést rónak a házasságtól vonakodó rómaiakra, mint Camillus⁶. Hol előjogokat ruháznak a családosokra, hol megszegyenítik és anyagi hátránnyal sújtják a gyermekteleneket.

Természetesen a preferenciák és szankciók ezen rendszerében nagy szerepet játszott a praktikus megfontolás: az ellenszegülőket nem pusztán erkölcsi,

⁵ Három történetíró, Livius, Suetonius és Gellius is megörökítenek egy cenzori beszédet, melyet egy bizonyos „Q. Metellus” mondott a *census* alkalmából, valószínűleg kevesellvén a házasságadapák és a tőlük született törvényes gyermekek létszámát. A három auktor közül időben legkorábban dolgozó Titus Livius Róma-történetének kérdéses könyvéből csak a kivonatolt változat maradt fenn; ez pedig a Kr. e. 131. évvel kapcsolatban (*Periocha* 59.) tartalmazza azt a feljegyzést, hogy a cenzorok népszámlálást rendeltek el, majd amikor látták, hogy a polgárok létszáma csökkent, és igen sok árvt és özvegyet találtak, „Q. Metellus censor censuit, ut cogerentur omnes ducere uxores liberorum quaerundorum causa” – Metellus censor úgy vélekedett, hogy mindenkinek (minden férfinak) meg kell házasodnia, gyermekek nemzése céljából. Suetonius Augustus-életrajzában (*Aug.* 89.2.) megemlékezik a *princeps* azon szokásáról, hogy nagy előszeretettel forgatott korábbi irodalmi műveket, s az igazán figyelemre méltónak ítélt darabokból felolvasást tartott családtagjainak és a nyilvánosságnak. Ily módon, valószínűleg a *mores maiorum*-ot feléleszteni kívánó politikai program keretében került sor egy bizonyos Q. Metellus beszédének a szenátusban való felolvasására. Aulus Gellius (*N.A.* 1.6.) hosszasan idéz egy cenzori beszédet, melyet Metellus Numidicus cenzor tartott annak érdekében, hogy a római polgárokat házasságra biztassa. A Gellius-szöveghely rendkívül alapos filológiai elemzését Myles MACDONNELL írása nyújtja, „*The Speech of Numidicus at Gellius, N.A. 1.6.*” címmel (in: *The American Journal of Philology* 108 (1987), 81-94. o.).

⁶ Plutarkhosz (*Camillus* 2.2.) és Valerius Maximus (2.9.1.) „Érdemeiért több tisztséget nyert el, így a censorságot is, amely abban az időben nagy tekintéllyel járt. Mint kiváló tettét jegyezték fel, hogy censorsága idején részben szép szóval, részben fenyegetéssel rábírta a nőtlen férfiakat, hogy özvegyen maradjon asszonyokkal lépjenek házasságra, s özvegyek abban az időben nagy számban voltak a sok háború miatt (Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok* I, Budapest, 1978, 277. o., Máthé Elek fordítása). Camillus állítólagos intézkedésének kivételes mivoltát hangsúlyozza PÓLAY Elemér (*A censori regimen morum és az un. házi bíráskodás*, in: *Acta Juridica et Politica, Acta Universitatis Szegediensis*, Tomus XII, Fasc. 4, Szeged, 1965., 8. o.). Jaako SUOLAHTI kritikusan viszonyul az esetleírások történeti hitelességéhez (*The Roman Censors, A Study on Social Structure*, Helsinki, 1963., 47. o.), és annak a véleményének ad hangot, hogy a cenzorok agglégényeket ostromzó megnyilvánulásait szinte bizonyosan a későbbi korok történetírói találták ki – mindazonáltal ezek a történetek nem haszontalanok, hiszen azt bizonyítják, hogy a kései köztársaság és a korai császárság korának történetírói azon a véleményen voltak, hogy a cenzorok már a legrégebbi időktől kezdve ilyen módon is felügyelték a polgárok erkölcsét. David DAUBE (*The Duty of Procreation*, in: *Proceedings of the Classical Association* 73 (1976), 10-25. o.) felhívja a figyelmet Valerius Maximus leírásának egy sajátos vonására. Daube véleménye szerint Camillus állítólagos érvelése – hamisítatlan „rómaisága” mellett – világosan magán hordozza a korabeli görög filozófia vonásait is: e gondolkodásmód szerint gyermekük világra hozatalával a szülők egyfajta módon adósukká is tették leszármazottjukat, amely „adósságot” a gyermeknek később kötelessége „letörleszteni”, azaz a szüleitől kapott gondoskodást ő maga gyermekeinek köteles továbbadni. Eszerint a Camillus által megfeddett férfiak filozófiai értelemben nem csak a köz és az utókor, de saját őseik irányában fennálló kötelességüket is megszegték.

hanem anyagi jellegű hátrányokkal is sújtották. Ennek szerényebb formája a legendás Camillus *ensor* által kirótt egyszerű pénzbüntetés; súlyosabb hátrányt jelentettek az Augustus-féle örökjogi korlátozások és tilalmak.⁷

Ugyanakkor (mint ezt Peter BRUNT nyomán Andrew WALLACE-HADRILL kimutatta)⁸ ez a szankció- és jutalomrendszer nem funkcionált egyenlő hatékonysággal a társadalom minden rétegében. A háromgyermekes szabadon született nők, illetve a négygyermekes volt rabszolganők felszabadultak a gyámi hatalom alól⁹, de ez elsősorban az előkelő, vagyonos asszonyok, illetve a jómódú

⁷ Az Augustus-féle törvényhozás szekunder irodalma rendkívül gazdag, hiszen úgy történeti, mint dogmatikai aspektusból e téma számos elemzendő problémát kínál. A törvények demográfiai-népesedéspolitikai hatását igyekszik megvilágítani többek között Aristide CALDERINI: *Le riforme sociali di Augusto*, in: Conferenze Augustee nel bimillenario della nascita, Milano, 1939, 121-136. o.; E. J. JONKERS: *A Few Reflections on the Background of Augustus' Laws to Increase the Birth-rate*, in: *Symbolae Julio Christiano Van Oven dedicatae*, Leiden, 1946, 285-296. o.; Riccardo ASTOLFI: *La Lex Julia et Papia*, Padova, 1970; Ernst BADIEN: *A Phantom Marriage Law*, in: *Philologus* 129 (1985), 82-98. o.; CSILLAG Pál: *The Augustan Laws on Family Relations*, Budapest, 1976.; Leo FERRERO RADITSA: *Augustus' Legislation Concerning Marriage, Procreation, Love Affairs and Adultery*, in: ANRW II Prinzipat 13, Berlin-New York, 1980, 278-339. o.; Karl GALINSKY: *Augustus' Legislation on Morals and Marriage*, in: *Philologus* 125 (1981), 126-144. o.; Dieter NÖRR: *The Matrimonial Legislation of Augustus: an Early Instance of Social Engineering*, in: *The Irish Jurist* 16 (1981), 350-364. o.; Andrew WALLACE-HADRILL: *Family and Inheritance in the Augustean Marriage Laws*, in: *Proceedings of the Cambridge Philological Association* 207 (1981), 58-80. o. Az Augustus-féle törvények emellett mind a római házasság intézménytörténete (és ezen túl a római társadalomtörténet), mind a római jog története szempontjából igen jelentős stációt jelentenek, így rövidebb-hosszabb ismertetésük a római házasság és a római jog történetét tárgyaló művek mindegyikében fellelhető.

⁸ Peter BRUNT: *Italian Manpower, 225.B.C.-A.D.14*, Oxford, 1971; Andrew WALLACE-HADRILL: *Family and Inheritance in the Augustan Marriage Laws*, i. m., különösen 58-59. o.

⁹ Gaius (*Inst.*1.145.) megállapítása szerint *“Tantum enim ex lege Iulia et Papia Poppaea iure liberorum tutela liberantur feminae”*, majd tovább részletezi a különböző jogállású nők részére megszabott jogi feltételeket (*Inst.*1.194.): *„Tutela autem liberantur ingenuae quidem trium liberorum iure, libertinae vero quattuor, si in patroni liberorumve eius legitima tutela sint; nam ceterae quae alterius generis tutores habent (velut Atilianos aut fiduciarios), trium liberorum iure tutela liberantur.”* A libertinák számára megszabott valamivel kedvezőtlenebb feltételt erősíti meg Ulpianus (*Regulae* 19.3.) is; mondja ki Paulus *Sent.*4.9.1. BRÓSZ Róbert (*Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban*, Budapest, 1964) meglátása szerint (126. o.) *„A ius liberorum* bevezetése Augustus alatt erősen kikezdte a női gyámságot, és bizonyos szabadságot biztosított jogi vonatkozásban is a nőknek”. Sarah POMEROY (*Goddesses, Whores, Wives, and Slaves*, New York, 1975, 151-152. o.) ezzel szemben kísérletet tesz arra, hogy eme kiváltságot szociológiai súlya és jelentősége szerint értékelje. A szerző hibásnak tartja azt a modern szakirodalomban általánosan elfogadott nézőpontot, mely szerint a *tutela* terhet és akadályt jelentett a nőknek cselekvési szabadságukban. Véleménye szerint egy római nő Augustus korában már könnyen megszabadulhatott gyámjától (tehát a *tutela* nem játszott effektív szerepet a mindennapi életben), nem ad azonban magyarázatot arra a körülményre, hogy ez esetben miért szerepelhetett a gyámság alól való mentesülés a *ius trium liberorum* privilégium-körében.

libertinák számára jelenthetett könnyebbséget. A sok gyermeket nevelő magisztrátus-jelölt előnyt élvezett a választási eljárás során, azonban a hivatali ranglét-rán való gyorsabb előrelépés lehetősége a népesség elenyésző százalékát érintette¹⁰. Az öröklési jog elvesztése vagy korlátozása csak azokat a inkommodálta igazán¹¹, s a *patronus* örökjogának redukálódása igazán csak azokat a libertinusokat részesítette előnyben, akiknek családjában, ismerősi körében nagy örökölhető vagyonok forogtak kockán¹².

¹⁰ A *lex Iulia* hatályba lépése után a magisztrátusok éves választásánál immáron nem csak a tradicionális körülmények (származás, társadalmi és politikai állás, hírnév, hadi sikerek, stb.) estek latba, hanem a jog hivatalosan is figyelembe veendő körülményként szabályozta a házassági állapotot, illetve a gyermekek számát. Több forrásunk is tanúsítja, hogy szavazategyenlőség esetén az a jelölt nyeri el a köztisztséget, aki házasságban van, gyermekekkel, illetve több gyermeke van, mint a többi jelöltnek. Tacitus (*Ann.*2.51.) egy, Tiberius császár uralma alatt lezajlott szenátusi disputát örökít meg, ahol is egy elhalt *praetor* helyére választandó új tisztségviselő személyéről folytat a vita. Míg egyesek – „tradicionális” módon – saját rokonukat szerették volna a *praetori* székben látni, többen ragaszkodtak a törvényes előírások betartásához: az a jelölt kapja a tisztséget, akinek több gyermeke van. Dio Cassius (53.13.3.) szerint a több gyermekkel rendelkező magisztrátus előnyben részesítését Augustus már korábban, Kr. e. 27-ben bevezette. A provinciák kormányzását felosztotta a szenátorok között (kivéve Egyiptomot, melyet személyes megbízottja útján ő maga kormányzott), és elrendelte, hogy a szenátusi provinciák kormányzói egy évig legyenek hivatalban, és sorshúzással kell őket kiválasztani, kivéve, ha egy szenátor különleges kiváltságot élvezett, gyermekeinek nagy száma vagy házassági állapota miatt. A gyermekes családapa *proconsul*-jelölt ezek szerint nem sorsolás útján kapta meg kormányzandó provinciáját, hanem (Egyiptom kivételével) maga választhatott. Ismerve a római provinciák földrajzi fekvése, klímája, de gazdagsága között is fennálló jelentős különbségeket, Augustus nem kis jutalomban részesítette a családos magisztrátusokat. Dio Cassius krónikája mellett ugyanerre a szabályozásra utal Tacitus *Annales*-einek 15.19. fejezete is. Hasonló eljárásról tanúskodik Antoninus Pius császár barátjának és levelezőtársának, Marcus Cornelius Fronto-nak egy levele (*Epistulae ad Antoninum Pium* 8.): „*Nam et de iure sortiendi, quoad incertum fuit, disceptavi et postquam iure liberorum prior alius apparuit, eam quae mihi remansit splendidissimam provinciam pro electa habui.*” – bár a provinciák elosztása során Fronto-t a „gyermekesek joga” alapján egy másik jelölt megelőzte, ő a maradékból mégis „a legre-mekebb” (*splendidissima*) provinciát kapta.

¹¹ A *caelibes*-t (a házasságra kötelezett korban levő, de házasságban nem élő személyeket) és az *orbi*-t (házasságban, de gyermektelen polgárokat) sújtó örökjogi korlátozásokkal kapcsolatban a legismertebb fragmentumok a Gaius-féle Institúciókban találhatóak. *Inst.* 2. 111: „*Caelibes quoque, qui lege Iulia hereditates legatae capere uelantur, item orbi, id est qui liberos non habent, quos lex*” (a szöveg többi része hiányzik). *Inst.* 2.286.: „*Caelibes quoque, qui per legem Iuliam hereditates legatae capere prohibentur, olim fideicommissa videbantur capere posse.*”; *Inst.* 2.286a.: „*Item orbi, qui per legem Papiam ob id, quod liberos non habent, dimidias partes hereditatum legato-rumque perdunt, olim solida fideicommissa videbantur capere posse. Sed postea senatus consulto Pegasiano proinde fideicommissa quoque ac legata hereditatesque capere posse prohibiti sunt.*”

¹² Gaius (*Inst.*3.42.) a *lex Iulia* és *Papia Poppaea* libertinusok utáni örökléssel kapcsolatos rendelkezéseit írja le. Eszerint a patrónus örökjoga függ a libertinus vagyonának nagyságától („*qui sestertiorum centum milium plurisve patrimonium reliquerit*”), és gyermekeinek számától. A patrónus a vagyonosan elhalt libertinus hagyatékából gyermek híján, illetve egy vagy két gyermek

Az átlagosan gazdag (avagy átlagosan szegény) rómainak, aki közhivatalra nem pályázhatott, patrónusa nem volt, családjában csak minimális örökségre számíthatott, a szankció és jutalomrendszer nemigen érinthette mélyen – hacsak az nem bosszanthatta, hogy bizonyos cirkuszi játékokat nem látogathatott, avagy aggregényként külön széksorokban kellett ülnie¹³. Ahogyan az ifjabb Plinius (*Panegyricus* 26.5.) fogalmaz, „a jutalmak és a megfelelő büntetések a tehetőseket ösztönzik gyermekek világra hozására, a szegények számára viszont csak egy jó *princeps* szolgálhat indokul gyermekük felnevelésére”.¹⁴

A római állam által folytatott „népesedés- és szociálpolitika” tehát – ahogyan ezt a XX. századig nyúló történelmi és politikai tapasztalatok ismeretében megállapíthatjuk – egy igen gyenge ponttal bírt: a népesedés valóban átfogó fellendítésére nem lett volna elég pusztán joghátrányokat kilátásba helyezni, hanem szükség lett volna valamilyen átfogó, folyamatos gyermeksegélyező rendszer bevezetésére is.

Amennyire a rendelkezésünkre álló források tanúsítják, ez az ötlet már az ókori államférfiak számára sem volt teljesen ismeretlen. Az idők során sokan kísérleteztek azzal, hogy az egyszerű római polgár életvitelét hatékonyan befolyásolják, mégpedig nem csupán hátrányokkal fenyegetve őt, hanem anyagi juttatások kilátásba helyezése és tényleges folyósítása által is. Ezen törekvések két tulajdonságuk miatt nem válhattak valóban átütő erejűvé és hatékonyá: az anyagi juttatások vagy rendszertelenek, alkalmiak voltak, vagy csak egy meghatározott földrajzi területre terjedtek ki. Magától értetődően az ókori római birodalomban egy valóban hatékony gyermekellátási rendszer megszervezése kivihetetlen lett volna. Csak néhány ellenérvet jelent a sok közül, hogy a disztribúciós rendszer megkívánt volna egy külön, megbízható módon működő adminisztratív hálózatot, mely regisztrálta volna az igazgatási körben született gyermekeket (a törvényes gyermekek egyfajta nyilvántartásba vétele az augustusi tör-

---

léte esetén részesül. Kimarad viszont az öröklés rendjéből, ha a szabados három gyermeket hagyott hátra.

¹³ A *CIL*.VI.32323. szám alatt rendelkezésünkre álló felirattörödédek a Kr. e. 17. évből származó *senatusconsultum* szövegét tartalmazza. A rendelkezés felfüggeszti a *lex Iulia* tilalmát a „*Iudi saeculares*” idejére: „*Quos (quod spectare quam plurimos convenit) propterrel(igione)m atque etiam quod tali spectaculo (nemo iterum intererit, permittendum videri ... lu)dorum eo(ru)m (diebu)s qui nondum maritati sin(e fraude causa ut adsint... ut quoniam Iudi (ei) religio(nis) causa sun(t) instituti neque ultra quam semel ulli mor(talium eos spectare licet)... s(ine) f(fraude) s(ua) spectare liceat ieis, qui lege de marita(ndis ordinibus tenentur)...*” – mivel a játékokat vallási célokból, és nem pusztán szórakoztatásból rendezik, nem minősül törvényszegésnek, ha megjelennek a játékok nézői között azok, akik nem házások, és akikre egyébként a házassági törvények vonatkoznak.

¹⁴ „*Locupletes ad tollendos liberos ingentia praemia et pares poenae cohortantur, pauperibus educandi una ratio est bonus princeps.*”

vényhozás óta – éppen a gyermekek számának fontossága miatt – bevett szokássá vált, de pl. a törvénytelen gyermekeket már nem lehetett bejegyeztetni), s a lehetséges csalások és visszaélések kiszűrése mellett kezelte volna a pénzt, valamint gondoskodott volna a rendszeres kifizetésekről. Ez a követelményrendszer még korunkban is kihívást jelent a központi hatalom számára.¹⁵ A római „gyermekellátási rendszer” kiépítése kapcsán a legnagyobb elméleti akadálynak mégis az tűnik, hogy a római állam finanszírozási rendszere a mai modern államkasszáktól ugyancsak eltérően működött. Mások voltak az adók, más az adminisztráció, más a befolyt összegek felhasználási célja. Emellett a principátus korától kezdve a *princeps* magánkincstára és az állami vagyon nem vált el teljesen egymástól, tehát alkalmanként a princepsi szeszély, olykor a háborúk által diktált vészhelyzet, de semmi esetre sem egy stabil „szociálpolitika” szabta meg az államkasszába befolyt pénzüsszegek további sorsát. Mindazonáltal a római történelem elszórt példái mutatják, hogy néhány *princeps* (és érdekes módon, néhány magánember is) megpróbált ilyen hálózatot kiépíteni. Az eredmény azonban – bár például Traianus *alimenta*-rendszere időtállóan bizonyult – nagy valószínűséggel csak időlegesen és regionálisan mutatkozhatott.

1.1. Caesar

Történelmi forrásaink feljegyzései szerint Julius Caesar volt az első államférfi¹⁶, aki Kr. e. 59-ben – igaz, világos politikai megfontolásból – célzatosan anyagi

¹⁵ Stephan BRASSLOFF (*Sozialpolitische Motive in der römischen Rechtsentwicklung*, Wien, 1933) elemzi a római birodalom „szociális törvényhozását”, s megállapítja (15. o.), hogy ez esetben egyfajta „mozaikmunkáról” van szó. Az alábbiakban bemutatandó *alimenta*-rendszerekre rátérve a szerző azt az aligha vitatható meglátást teszi (53. o.), hogy az ilyen alapítványok által megvalósítandó célokat szociálpolitikailag jelentéktelennek kell tekintenünk. Az alapítványi adminisztráció korabeli kicsinyes gondjait örökíti meg az ifjabb Plinius egy, a továbbiakban még idézendő levele (*Ep.*7.18.), melyben Caninius Rufus barátjának adott tanácsot. Caninius egy alapítványt kívánt tenni szülővárosa számára, Plinius azonban már a kezdet kezdetén figyelmeztette a megszámlálhatatlan gyakorlati buktatóra: ha készpénzben adja át a vagyont, az összeg kézen-közön el fog tűnni; ha ingatlanban, a földdel – mint a „senki földjével” – valóban senki sem fog törődni. „*Deliberas mecum quemadmodum pecunia, quam municipibus nostris in epulum obtulisti, post te quoque salva sit. Honestas consultatio, non expedita sententia. Numeres rei publicae summam: verendum est ne dilabatur. Des agros: ut publici neglegentur.*” A helyi közigazgatás korrupt mivolta eleve kondicionálta tehát a kialakítandó ellátási hálózat milyenségét. *Nota bene*, Peter GARNSEY (*Trajan's Alimenta: Some Problems*, in: *Historia* 17 (1968), 367-381. o.) rámutat, hogy Plinius uralkodójának, Traianusnak magának is számolnia kellett ezekkel a körülményekkel (380. old.), éppen ezért támaszkodott *alimenta*-rendszerében a helyi földbirtokosokra, s nem adott át nagy pénzüsszegeket a helyi városi tanácsoknak.

¹⁶ A Kr. e. II. század nagy reformerei, a Gracchus-fivérek, valószínűleg már szem előtt tarthatták az egyszerű római földművelők családjának támogatását. Ha hihetünk Appianos elmondásának (*De bell.civ.* 1.7.; 1.10.; 1.11.), Gaius és Tiberius Gracchust mélyen megrázta a Kr. e. II. századra a római birodalomban kialakult tulajdoni-társadalmi helyzet – így többek között az a tény is, hogy

támogatásban részesítette a három vagy több gyermeket nevelő apákat, amikor is a rendelkezésre álló közföldről nagycsaládos katonáinak juttatott. Suetonius és Appianus egyetértenek abban, hogy a kezdeményezés Caesar politikai programjának szerves részét képezte. Az auktorok meglátása szerint Caesar ugyanis mindent elkövetett, hogy csak saját maga számára nyerje meg a nép kegyét (s ezáltal is építse a megálmodott nagy tetteihez vezető utat), s konzultársát hamarosan teljesen a háttérbe szorította.¹⁷

A Caesar-féle kezdeményezés tehát már az augustusi rendelkezések előtt megcélozta a legalább három gyermeket nevelő római polgárok csoportját. Ugyanakkor, valódi „jó uralkodói” segítő szándék helyett, vélhetőleg csupán gyakorlati megfontolás húzódnak e földosztás háttérében. Caesar két körülménnyel számolhatott: a nagycsaládosok viszonylag sokan vannak, s mindannyian viszonylag szegények, tehát megsegítésükkel egy csapásra nagy népszerűségre tehet szert.

---

a rabszolgatartó nagybirtokok mellett elszegényedő kisgazdálkodók egyik legnagyobb fájdalma az volt, hogy nyomoruk nem tette lehetővé számos gyermek felnevelését, s így a szabad népeesség ijesztő számban csökkent. Appianus szerint (*De bell.civ* 1.11.) Gaius Gracchus nagy lelkesedéssel vetette magát a földes tulajdonjogát megváltoztatni akaró reform-törvényjavaslat melletti agitációba. A valódi helyzet veszélyességét figyelmen kívül hagyva a nagybirtokosokat arra buzdította, hogy ne legyenek kicsinyesek és önzőek, hanem egy nemesebb közcél (a szabad népeesség gyarapítása) érdekében földjeik egy részét ingyen ajándékként adják át azoknak, akik gyermekeket kívánnak a világra hozni és felnevelni. A Gracchus-fivérek ezen aggodalmait Appianus mellett Plutarkhosz is megörökíti (*Tiberius Gracchus* 8.). A családok állami támogatásban való részesítését célzó törekvések körében e politikai mozgalom nyilvánvalóan nem sorolható a „szociálpolitikai” jellegű intézkedések sorába. A Gracchus-fivérek politikai törekvései mögött a háttérben nem csak az itáliai parasztok kényszerű gyermektelensége feletti sajnálkozás állt, témánk szempontjából mégis figyelemre méltó lehet az Appianus által közvetített, a népeesség létszámára és az egyszerű származású családok nagyságára vonatkozó közvetett információ.

¹⁷ Suetonius (*Divus Iulius* 20.3.) az egyszerű tényleírásra hagyatkozik: „... agrumque Campanum ad subsidia rei publicae vectigalem relictum divisit extra sortem ad viginti milibus civium, quibus terni pluresve liberi essent.” Appianus (*De bell.civ.* 2.10.) Caesar tettének háttérben funkcionáló mozgatórugóit is feltárja: „Magna manu clam comparata, rogationes in senatu in favorem pauperum fecit, et agros eis distribuit; agrumque Campanum, longe fertilissimum, qui in usus Reipublicae elocabatur, eis attribuit ex civibus, qui trium liberorum patres essent. Qua mercede gratiam sibi magnae multitudinis hominum comparavit: viginti enim millia statim existerunt huius solum generis.” – a nagyra törő politikus az állami kezelésben lévő, termékeny campaniai földeket a három gyermekes családapák részére osztotta szét, és ezzel egy csapásra megvásárolta a tömegek szeretetét. A Caesar-féle földprogram politikai háttérét részletesen elemzi M. CARY, „The Land Legislation of Julius Caesar’s First Consulship” című írásában (in: *The Journal of Philology* 25 (1920), 174-190. o.). Munkája 183. oldalán a szerző megállapítja, hogy Caesar a háromgyermekesek kivételes kezelésével a városi proletárság nagy tömegeit kívánta maga mellé állítani - hiszen nagy valószínűség szerint nekik volt a legnagyobb családjuk.

1.2. Augustus

Forrásaink gazdag feljegyzéseket tartalmaznak azon tekintetben, hogy az első *princeps* milyen sokoldalú módon igyekezett támogatni Róma népének morális újjászületését és a gyermekekben bővelkedő, nagy családok felvirágzását. A számos törvény, szenátusi szónoklat és nyilvános demonstráció mellett azonban meglepően keveset olvashatunk Augustus konkrét segélyakcióiról, melyekkel gyarapodásra készítette, és főleg a hétköznapi megélhetés szintjén is segítette volna az egyszerű körülmények között, vagy éppen szegénységben élő, sok lelket számláló családokat.

Suetonius Augustus-életrajza pusztán elszórt, alkalmi, változó összegű jutalmazásokat örökít meg, melyeknek célja az alkalmi segítségnyújtás mellett (mint Caesar esetében is) nagy valószínűséggel inkább a pozitív politikai propaganda lehetett. A *princeps* bőkezűségének másik megnyilatkozása még rendszeretlenebb volt. Augustus ugyanis szokásai között gyakorolta, hogy a birodalomban tett utazásai során az őt fogadó, egyszerű származású polgárok között – gyermekeik számától függően változó nagyságú – pénzösszegeket osztogatott.¹⁸ Megjegyzendő, hogy a *princeps* (politikájának általános szelleméhez hűen) csak a törvényes gyermekek után részesítette a szülőket e juttatásban. E nagylelkű, de teljesen rendszertelen anyagi segítségen túl az augustusi életmű azonban nem tartalmazott semmilyen konkrét, rendszeres, intézményesített támogatást a nagy létszámú családok irányában.¹⁹

¹⁸ Suetonius megörökíti (*Augustus* 41.), hogy „<Augustus> *Liberalitatem omnibus ordinibus per occasiones frequenter exhibuit... Congiaria populo frequenter dedit, sed diversae fere summae: modo quadringenos, modo trecenos, nonnumquam duceños quinquagenosque nummos; ac ne minores quidem pueros praeteriit, quamvis non nisi ab undecimo aetatis anno concipere consuissent.*” – Augustus gyakran kimutatta nagylelkűségét, amikor néha négyszáz, néha háromszáz vagy kétszázötven sestertius adományozott, amiből a gyermekeket sem hagyta ki; ügyelt azonban arra, hogy a kedvezményezett legalább tizenegy éves legyen. Ugyanígy *Aug.46.*: „... *at iis, qui e plebe regiones sibi revisenti filios filiasve approbarent, singula nummorum milia pro singulis dividebat*” – vidéki látogatásai során ezer sestertius-t adományozott azoknak a plebejusoknak, akik bizonyították, hogy fiaik-leányaik vannak.

¹⁹ Augustus rendszertelen nagylelkűségét és utódja, Tiberius fukarságát örökíti meg Tacitus *Annales*ének egy története (*Ann.2.37-38.*). Tacitus leírja, hogyan kezelte Tiberius Marcus Hortalust, akit Augustus egymillió sestertius (a szenátoroktól megkívánt vagyon) ajándékozásával vett rá arra, hogy házasodjék meg, nemzzen utódokat, és ne hagyja kihalni a Hortensiusok nemes családját. Mivel négy gyermeke neveltetése elszegényítette (pontosabban, vagyona nem volt már elegendő a szenatori ranghoz), Hortalus a szenátushoz fordult segítségért, beszédében sűrűn emlegetve a nemrég elhunyt Augustus nemes bőkezűségét. Tiberius száraz elutasítással válaszolt („Ha minden koldus megjelenne és a gyermekeire hivatkozva pénzt követelne, hamarosan kiürülne az államkincstár”), majd – látván a szenátorok megdöbbenését – hajlandó volt gyermekenként kétszáz ezer sestertius juttatni Marcus Hortalusnak.

2. Az *alimenta* kialakulása - Traianus és az Antoninusok kora

2.1. Traianus

Augustus „aranykora” után hosszú ideig olyan uralkodók jutottak a római állam élére, akik nemigen találták fontosnak az augustusi örökség maradéktalan megőrzését és továbbépítését. Az újbóli stabilizálódás a Flaviusok uralmával, a kortárs irodalom által nagy előszeretettel „második aranykor”-ként ünnevelt érával köszöntött be.

Hosszú idő óta először Traianus császár (Kr. u. 98-117) volt az első *princeps*, aki újból figyelmet fordított az állami „szociálpolitikára”, s (túllépve az Augustus-féle alkalmi pénzosztogatás szisztémáján) kiépítette a római történelemben újdonságnak számító, úgynevezett *alimenta*-rendszert. Ez a rendszer az állam által szervezett formában valósította meg a sokgyermekes családok támogatását oly módon, hogy bizonyos állami földek jövedelmét áttételesen gyermekek megélhetésének biztosítására fordította, havi illetményrendszer formájában.²⁰

E szociális disztribúciós hálózat létéről és működéséről nem csak közvetett információ áll rendelkezésünkre (a kortársak elbeszélése formájában), hanem számos töredék mellett két igen fontos, hosszabb terjedelmű feliratos dokumentum is: az úgynevezett *Tabula Veleiana* (CIL. XI. 1146. = ILS. 6675.) valamint a *Tabula Baebiana* (CIL. IX.1455.).

---

²⁰ A Traianus-féle *alimenta*-rendszer társadalmi célja, szervezete és működése a szekunder irodalomban gyakorta elemzett kérdést jelent. A témakörben megjelent legfontosabb munkák körében figyelmet érdemelnek Theodor MOMMSEN: *La distribuzione del suolo italiano e le tabelle alimentari*, in: Biblioteca di Storia Economica II/2, Milano, 1907, 709-728. o.; M. NAUDET: *La beneficenza pubblica presso i Romani*, in: Biblioteca di Storia Economica V, Milano, 1907, 971-1037. o.; Frank C. BOURNE: *The Roman Alimentary Program and Italian Agriculture*, in: Transactions and Proceedings of the American Philological Association 91 (1960), 47-75.o.; Richard DUNCAN-JONES: *The Purpose and Organisation of the Alimenta*, in: Papers of the British School at Rome 32 (1964), 124-146. o.; Richard DUNCAN-JONES: *The Finances of the Younger Pliny*, in: Papers of the British School at Rome 33 (1965), 177-188. o.; Filippo CASSOLA: *Note sul „praefectus alimentorum”*, in: Studi in onore di Edoardo Volterra III, Milano, 1971, 495-504. old.; Peter GARNSEY: *Trajan's Alimenta: Some Problems*, i.m.; Giovanni PUGLIESE: *Assistenza all'infanzia nel Principato e „piae causae” del diritto romano cristiano*, in: Sodalitas (Scritti in onore di Antonio Guarino) VII, Napoli, 1984, 3175-3189. o.; C. BOSSU: *L'objectif de l'institution alimentaire: essai d'évaluation*, in: Latomus 48 (1989) fasc. 2, 372-382. o. A kérdésben a legújabb eredményeket E. LO CASCIO mutatta fel, *Alimenta Italiae* című tanulmányában in: J. GONZÁLEZ (ed.): *Trajano emperador de Roma*. Actas del congreso internacional 14-17 septiembre 1998, 2000, 216-244. o.

A *Tabula Veleiana*²¹ szövege egy strukturált módon felépített társadalomellátási rendszert tár szemünk elé. Traianus császár összesen egymillió-negyvennégyezer szeszterciuszt adott kölcsön számos földtulajdonosnak vagy közföldeket bérlő személynek, mégpedig alacsony kamat fejében. A kölcsönben részesülők azonban a kamatösszegeket nem a császári kincstárba fizették be, hanem abból meghatározott számú kisfiúnak és kislánynak havi járadékot kellett fizetniük. A rendszeres kamatfizetést a földek zálogtárgyként garantálták²². A felirat tanúsága szerint az évi kamatösszeg 52 200 szeszterciuszra rúgott, melyből 245 törvényes származású fiúgyermek havi 16 *sestertius*-t, 34 törvényes származású leánygyermek havi 12 *sestertius*-t, egy-egy *spurius* és *spuria* (törvénytelen fiú illetve leány) havi 12, illetve 10 *sestertius*-t kapott.²³ Veleia és Baebia mellett még mintegy negyven, nagyrészt közép-itáliai városban maradtak fenn az *alimenta*-rendszer jelenlétét bizonyító felirattöredékek. Bár a fragmentumokból az ellátási rendszer létén túl más adatokat nemigen szűrhetünk le, mégis figyelemre méltó tény a hálózat ilyen, viszonylagosan széles körű építése és működtetése.²⁴

A modern történelemtudomány már régen feltette a kérdést: vajon milyen célja lehetett Traianusnak ezen (csak regionálisan működő, ugyanakkor pozitív hatású) juttatásrendszerrel? Demográfiai megfontolások vezethették-e az uralkodót? Etikai-szociális meggondolásokat vagy egyszerűen militáris érdekeket tartott szem előtt? A *Tabula Veleiana* szerint juttatásban részesülő gyerme-

²¹ A *Tabula Veleia* az *alimenta*-rendszerek szekunder irodalmán belül önálló kutatási területet jelent. Jogi szempontból is érdekes részleteket tartalmaz Roberto ANDREOTTI: *Per una critica della storia di Veleia*, in: *Hommages à Marcel Renard*, Bruxelles, 1969, 7-33. o.; Carlo Alberto MASCHI: *La tabula alimentaria di Veleia e la terminologia giuridica*, Estratto dagli Atti e Memorie del I Convegno di Studi Storici e Archeologici di Piacenza-Velleia, Piacenza, 1955. A témában legutóbb megjelent összefoglaló mű Nicola CRINITI könyve (*La „tabula alimentaria” di Veleia*, Parma, 1991), mely tartalmazza a Veleia-irodalom kimerítően részletes bibliográfiáját.

²² Traianus intézkedésének a római földművelésre gyakorolt hatását elemzi F. C. BOURNE: *The Roman Alimentary Program and Italian Agriculture*, i. m.), továbbá G. W. HOUSTON, *What Uses Might Roman Farmers Have Made of the Loans They Received in the Alimenta Program?* című tanulmányában (in: *RSA 22/23* (1992/93), 97-126. o.

²³ A másik, hasonló jellegű felirat (az úgynevezett *Tabula Baebiana*) az úgynevezett *Liguri Baebiani*-ra, egy ligur (a mai olasz Alpokból származó) közösség leszármazottaira vonatkozik, akiket – mint Livius (40.38.1-6.) feljegyezi – Kr. e. 180-ban, Publius Cornelius és Marcus Baebius konzulok parancsára költöztettek Délre, az „ager publicus in Samnitibus” benépesítése céljából. A tábla sajnos ugyancsak sérült állapotú. Hiányzik a teljes fejrész, így nem tudhatjuk, mekkora kölcsönösszeget juttatott Traianus a helybéli földtulajdonosoknak, s az sem válhat többé ismertté, hogy hány fiú és leány részesült rendszeresen a kamatokból. A felirat megmaradt része azon földek illetve földtulajdonosok jegyzékét tartalmazza, akik részt vettek az *alimenta*-rendszerben.

²⁴ Richard Duncan-Jones (*The Purpose and Organisation of the Alimenta*, i. m. 125. o. és Appendix III.), pontosan 47 olyan településnevet sorol fel (Ostiától kezdve Assisín át Nápolyig), ahol az *alimenta*-rendszer jelenlétét tanúsító felirattöredékeket találtak.

kek származása és neme alapján a modern történészek a legkülönbözőbb következtetéseket vonták le. Egyes szerzők szerint az a tény, hogy a leányok kevesebbet kaptak, világosan bizonyítja a nők alávetettségét és alacsonyabbrendűségét a római társadalomban; a fiúk dominanciája az *alimenta*-rendszer katonai jellegét lenne hivatva igazolni; a leányok illetve a törvénytelen gyermekek minimális jelenléte (279 törvényes gyermek mellett egy *spurius* és egy *spuria*) pedig azt a „tényt” bizonyítaná, hogy az antik Rómában a leánycsecsemőket és a törvénytelen gyermekeket módszeresen pusztították.²⁵ Nagy valószínűséggel mindhárom tényező – demográfiai megfontolások, egyfajta etika, továbbá a katonai érdekek mérlegelése is – közrejátszott az *alimenta*-rendszer létrehozásában, nem beszélve annak politikai hasznairól.

Primer forrásaink között keresvén magyarázatot, a rendelkezésre álló művek körében Dio Cassius (68.5.4.) feljegyzi, hogy trónra kerülése után Traianus Rómába vonult, s „Rómába való érkezése után sokat tett a közigazgatás megreformálásáért és azért, hogy a jókat támogassa: szokatlanul nagy figyelmet szentelt a közügyeknek, példának okáért komoly juttatásokat adott az itáliai városoknak az ott élő gyermekek megsegítésére, és a jó polgárokat számos kedvezményben részesítette.”²⁶ Dio Cassius tehát a „jó császár” alakját vetíti elénk.²⁷

²⁵ Arthur E.R. BOAK (*A History of Rome to 565 A.D.*, New York, 1955, 315. o.) „jóságos paternalizmus”-nak nevezi Traianus magatartását, majd abban definiálja az *alimenta* célját (315-316. o.), hogy a szülőknek nagyobb kedvet támasszon a gyermekneveléshez, s így áttételes módon az államhatalom kontroll alatt tartsa a népesség csökkenését. Stephan BRASSLOFF *Sozialpolitische Motive in der römischen Rechtsentwicklung*, Wien, 1933, 54. o.), valamint Karl GALINSKY (*Augustus' Legislation on Morals and Marriage*, *Philologus* 125 (1981), 126-144. o. 131. o.) népesedéspolitikai, illetve szülési kedvet növelő intézkedést látnak az *alimenta*-rendszerben. Vito SIRAGO (*Femminismo a Roma nel Primo Impero*, Soveria Mannelli, 1983. 199. o.) az okokat a megelőző korok agrárpolitikájában látja, s már-már eltúlzott kritikai megközelítést mutat az *alimenta* értékelésében, amikor úgy véli, hogy az államhatalom spekulatív módon a magánszemélyek földterületeit óhajtotta ilyen módon megszerezni, hiszen ha a magánszemély képtelen volt a meghatározott kamatot fizetni (mert a földterület nem jövedelmezett kellőképpen), végső soron az államkincstár tette rá a kezét a kérdéses birtokra az „álszent jótékonykodás” maszkját viselve. Igencsak kérdéses azonban, hogy megérte-e a *fiscus*-nak ilyen bonyolult és bizonytalan módszerekkel földet szerezni.

²⁶ A magyar fordításban a *The Loeb Classical Library* szövegkiadását követjük, Earnest CARY angol nyelvű fordításával (London, 1958).

²⁷ Megjegyzendő, hogy a Kr. u. II. század elejétől az uralkodók politikájának fontos eleme lesz a „*Pietas*”, a gondoskodó kegyesség. A császári propaganda egyik eszköze, a pénzverés is ezt tükrözi: a Traianus és utódai által kibocsátott érméken visszatérő alapmotívum lesz a kisgyermekes anyaként (!) ábrázolt „Kegyesség”. A császári pénzekben megjelenő *Pietas*-motívumot és a gyermekek irányában megnyilvánuló császári politika összefüggéseit részletesen, illusztrációkkal gazdagítva elemzi Michel MANSON, *La Pietas et le sentiment de l'enfance à Rome d'après les moralistes* című tanulmányában (in: *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 121 (1975), 21-80.o.)

Az ifjabb Plinius, Traianus hú alattvalója és személyes bizalmasa hasonló módon emlékezik meg a császár politikájának sokrétű eredményeiről.²⁸ A hízélgésig eltúlzott dicsérő szavak mögött felfedezhetjük a császár „szociálpolitikájának” valószínű indítékait²⁹, ezek között pedig szerepel a demográfiai szempont (a nehéz időköt megélt, megcsappant lakosságú birodalom újbóli felvirágoztatása)³⁰; a „szociálpolitikai” szempont (a népéről gondoskodó „jó uralkodó” ideálképe)³¹, valamint a militáris szempont is (az *alimenta*-rendszer segítségével felnövekvő gyermekek katonák, illetve katonákat világra hozó feleségek lesznek majd).³²

²⁸ A *Panegyricus* Kr.u. 100-ban, Traianus trónra lépése után két évvel keletkezett. Bár az írásmű címe „Dicsőtő ének”-et jelent, valójában az ifjabb Plinius köszönőbeszédéről van szó, melyet saját maga és Cornutus Tertullus nevében, konzullá választásuk alkalmából maga a szerző mondott el a szenátus előtt. Mivel a *Panegyricus* ünnepli ugyan Traianust bőkezűségéért, de nem említi az *alimenta*-rendszert, a modern kutatás joggal feltételezheti, hogy azt Traianus csak kevéssel Kr. u. 100. után vezethette be.

²⁹ Plinius írásainak, és különösen *Panegyricus*-ának jogtörténeti értékét illetően lásd Tito BOLLICI könyvét: *La giurisprudenza e la vita di Plinio il Giovane*, Roma, 1970; a *Panegyricus* részletes értékelését Michel MOLIN nyújtja, „*Le Panégyrique de Trajan: éloquence d'apparat ou programme politique néo-stoicien?*” című írásában (in: *Latomus* 48 (1989), 785-797. o.).

³⁰ A *Panegyricus* 27.1. alatt Plinius a korábbi korszak bizonytalanságát, a korábbi princepszek szeszélyeit és a római szülők gyermektelenségét veti össze a Traianus trónra lépésekor megkezdődött békeidő ellentétes tulajdonságaival. A császár bőkezű juttatásai, de az általa megteremtett béke és biztonság is arra bátorítják a szülőket, hogy (ellentétben a korábbi korokkal) gyarapítsák családjukat és benépesítsék a birodalmat: „*Super omnia est tamen quod talis es, ut sub te liberos tollere libeat expedit. Nemo iam parens filio nisi fragilitatis humanae vices horret, nec inter insanabiles morbos principis ira numeratur. Magnum quidem est educandi incitamentum tollere liberos in spem alimentorum, in spem congiariorum; maius tamen in spem libertatis, in spem securitatis*” – írja Plinius. A *Panegyricus* további (22.3.) részletében Plinius azért dicséri a császárt, mert „új aranykort” hozott Rómába, ahol az asszonyok újból égnek a vágytól, hogy minél több gyermeket szüljenek - hiszen ki ne lenne szívesen egy ilyen nemes uralkodó alattvalója, s ki ne szolgálna lelkes katonaként egy ilyen nagyszerű hadvezér alatt? „*Feminas etiam tunc fecunditatis suae maxima voluptas subit*” – írja Plinius – „*cum cernerent cui principi cives, cui imperatori milites peperissent.*”

³¹ A császár elévülhetetlen érdeme, hogy „jó apaként” anyagilag is bőkezűen támogatja a családokat, a gyermekeket; nincsen egyetlen római gyermek sem, akinek ne lenne oka úgy tekinteni a császárra, mint saját apjára (26.3.): „... *Romanae sobolis... recipi incidi iussisti, ut iam inde ab infantia parentem publicum munere educationis experirentur, crescerent de tuo qui crescerent tibi, alimentisque tuis ad stipendia tua pervenirent, tantumque omnes uni tibi quantum parentibus suis quisque deberent.*” A „gondoskodó apa” Traianus politikáját veti elemzés alá M. FELL, „Optimus princeps? *Anspruch und Wirklichkeit der imperialen Programmatik Kaiser Traians*” című művében (Quellen und Forschungen zur antiken Welt Bd. 7), München, 2001.

³² A Dio Cassius által is említett, a „jó polgároknak” juttatott adományok között tradicionálisan szerepelt a városi szegénységnek adományozott *frumentatio*, ingyenes gabonaosztás. Traianus a 200 ezer, listán számoltartott, juttatásban részesülő egyén mellé 5000 gyermeket is felvett a támogatandók közé. Plinius *Panegyricus*-ának 28.5. fejezetében részletesen dicséri ezen intézkedés bőkezűségét, jóságát és előrelátó mivoltát - hiszen ezek a gyermekek békében az állam hú

Nota bene, Plinius nem csak ünnepelte Traianust bőkezűségéért és nagylelkűségéért, de saját pénzén maga is alapított egy kisebbfajta *alimenta*-rendszert, szülővárosa gyermekeinek megsegítése érdekében.³³ A Plinius-féle *alimenta* alapját 500 ezer *sestertius* értékű földbirtok valamint más ingatlanok képezték; a földbérletből befolyó összeg kamatai (6%-os kamatlábbal számolt évi 30 ezer *sestertius*) kerültek kiosztásra a szabad születésű gyermekek között.³⁴ Az ilyen magánalapítású *alimenta*-rendszerek természetesen nem képezték részét a gyermekekről való állami gondoskodásnak. Mivel a legtöbb ilyen jellegű alapítványt végrendeletileg hozták létre, céljuk – a „kegyesség” és jótékonykodás szándéka mellett – leginkább az örökhagyó emlékének ápolása és megőrzése volt.³⁵

---

pogáraivá, háborúban harcias katonává lesznek, akiknek jövőbeni gyermekei már nem fognak támogatásra szorulni. „*Paulo minus, patres conscripti, quinque milia ingenuorum fuerunt, quae liberalitas principis nostri conquisivit invenit adscivit. Hi subsidium bellorum ornamentum pacis publicis sumptibus aluntur, patriamque non ut patriam tantum, verum ut altricem amare condiscunt; ex his castra ex his tribus replebuntur, ex his quandoque nascentur, quibus alimentis opus non sit.*”

³³ Levelezésének egyik kötetében (7.18.) Plinius Caninius Rufus barátjának ad tanácsot, miképpen segíthetné a leghatékonyabban közös szülővárosukat, Comum-ot, és példaként a saját maga által tett alapítványt hozza fel. Az ifjabb Plinius magán-*alimenta*-jának rendszerét elemzi Richard DUNCAN-JONES (*The Finances of the Younger Pliny*, Papers of the British School at Rome 33 (1965), 177-188. o.). A szerző meglátása szerint (177. o.) Plinius vállalkozása a egyedülálló, hiszen rendkívül nagy összegről van szó (185. o.: meghaladta a *Ligures Baebiani alimenta*-rendszerét, s a további korokban egyetlen magánalapítvány sem éri el Plinius adományának értékét). Az *alimenta* alapításában (188. o.) a lojális Plinius egészen biztosan a császári elvárásokat követte. STANLEY E. HOFFER (*The Anxieties of Pliny the Younger*, New York, 1999) ugyanezt a tendenciát tárja fel, amikor kimutatja a Plinius cselekedete mögött valószínűleg meghúzóó indítókot (100. o.): politikai karrierje ezen pontján, előrelátása érdekében fel kellett hívnia magára Traianus figyelmét valamilyen nagyszabású adománnyal, azonban ügyelnie kellett arra is, hogy tetteivel ne keltsen féltékenységet a helyi politikai elit körében. Bár Plinius magánalapítványa igen nagy összegű volt, a modern becslések szerint szülővárosa körülbelül 7 ezer szabad jogállapotú gyermeke közül mintegy 150-nek juttatott járadékot.

³⁴ Plin. Ep. 7.18: „*Equidem nihil commodius invenio, quam quod ipse feci. Nam pro quingentis milibus nummum, quae in alimenta ingenuorum ingenuarumque promiseram, agrum ex meis longe pluris actori publico mancipavi; eundem vectigali imposto recepi, tricenae milia annua daturus.*”

³⁵ A *Corpus Inscriptionum Latinarum*-ban több ilyen magán-*alimenta* alapítási iratával találkozhatunk. A CIL X.6328. (= ILS.6278.) számú feliratában Caelia Macrina a következőképpen rendelkezik: „*Caelia C.f. Macrina ex testamento HS CCC <,sestertium trecentis milibus*, Mommsen> fieri iussit. In cuius ornatum / et tutelam HS ... reliquid. Eadem in memoriam Macri filii sui Tarricinensibus / HS X reliquid, ut ex reditu eius pecuniae darentur centum pueris alimentorum nomine sing / mensibus sing pueris colonis X V, puellis colonis sing in mens sing X IIII pueris usq ad annos XVI puellis / usq ad annos XIII ita ut semper C pueri C puellae per successionis accipiant.” A CIL VIII.1641. (= ILS 6818.) és a CIL XIV.4450. feliratok is hasonló rendszer alapítását örökítik meg, szintén az örökhagyó vagy családja emlékének maradandóvá tétele érdekében. A kérdéstről lásd S. MROZEK: *Die privaten Alimentarstiftungen in der römischen Kai-*

2.2. A „jó császárok”

A Traianus által megalapított *alimenta*-rendszer utódai uralkodása alatt sem szűnt meg. A *Historia Augusta* életrajzírói Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Pertinax és Alexander Severus biográfiájában is említésre méltó ténynek tartják, hogy a kérdéses uralkodók az *alimenta*-rendszer által juttatásban részesítették a nép gyermekeit.

Ezek az uralkodók részben tovább működtették a Traianus által kiépített hálózatot, részben (a Traianus-féle mintát imitálva) új *alimenta*-rendszereket hívtak életre. Míg azonban Traianus törekvése (ha hihetünk Plinius *Panegyricus*-ának) elsősorban a közjó biztosítását, a szegény sorban növekvő itáliai gyermekek és családjuk megsegítését célozta, ezek az új *alimenta*-rendszerek – bár működésük természetesen pozitívan befolyásolhatta a juttatásban részesültek életét – jellegükben inkább közelítenek a magánszemélyek által kegyes célból, általában végrendeletileg létesített alapítványok felé. Traianus utódai rendszerint egy-egy különösen boldog vagy különösen szomorú családi eseményt (házasságot, családtag halálát) szerették volna egy új *alimenta*-rendszer alapításával emlékezetessé tenni. Természetesen ezek a frissen alapított donációs rendszerek sem jelentettek egyfajta „összbirodalmi szociálpolitikát”, hiszen az eredeti *alimenta*-szisztémához hasonlóan regionálisak maradtak, de kétségkívül hasznos módon kibővítették az eredeti, Traianus-féle kezdeményezés hatókörét.

Traianus után fogadott fia, Hadrianus császár került a római birodalom élére – nem minden bonyodalom nélkül, mert (bár Traianus halála előtt örökbe fogadta őt) egy tekintélyes ellenzéki csoport kétségbe vonta az örökbefogadás tényét és ezáltal Hadrianus jogát az utódlásra. Mint Aelius Spartianus, a *Historia Augusta* Hadrianus-életrajzának szerzője megörökíti (*Hadr.*7.8.), Hadrianus mégis hatalomra jutott, de ezek után mindent megtett, hogy uralmát megszilárdítsa; így többek között a tömegek megnyerése érdekében ingyen gabonát osztott a népnek, adósságokat engedett el, és kiegészítette a Traianus-féle juttatási rendszert: „*Pueris ac puellis, quibus etiam Traianus alimenta detulerat, incrementum liberalitatis adiecit.*” Az *alimenta* ebben a korban már viszonylag tartós és komoly hozzájárulást jelenthetett a gyermekek eltartásához, hiszen egy *Digesta*-fragmentum szerint Hadrianus elrendelte, hogy a fiúk tizennyolc éves, a leányok tizennégy éves korukig részesüljenek ellátásban³⁶, ami jelentősen meghaladta a serdültség római jog által elismert korhatárát (mely fiúknál általában a tizenegyedik, leányoknál a tizenkettedik év volt).

serzeit, in: H. KLOFT (ed.), *Sozialmaßnahmen und Fürsorge. Zur Eigenart antiker Sozialpolitik*, Graz, 1988, 155-166. o.; E. VITTORE: *L' intenzionalità delle fondazioni private: la documentazione epigrafica della Cisalpina romana*, in: *Acme* 45 (1992) 5-25. o.

³⁶ D. 34.1.14.1 (*Ulpianus libro secundo fideicommissorum*): „... sciat Hadrianum constituisse, ut pueri usque ad decimum octavum, puellae usque ad quartum decimum annum alantur...”

Hadrianus trónutódja, a „kegyes” Antoninus Pius többek között azzal is rászolgált nevére, hogy Kr. u. 145-ben felesége, Annia Galeria Faustina (az idősebb Faustina) halála alkalmából megalapította az úgynevezett *puellae Faustinianae* ellátási rendjét.³⁷ A támogatásban részesülők szegény sorú kislányok voltak. Sajnos, a *puellae Faustinianae*-t rendszeres ellátásban részesítő szisztémáról bővebb adatok nem állnak rendelkezésünkre, így nem tudhatjuk, vajon pénzügyileg ugyanolyan alapokon nyugodott-e, mint Traianus *alimenta*-rendszere, avagy az államkölcsön-megoldás helyett a császár tanácsadói valamilyen jobb megoldást láttak célszerűnek bevezetni. Nagy valószínűség szerint e magánjellegű *alimenta*-rendszert már nem az államháztartás finanszírozhatta. Antoninus Pius utódja és egyben veje (Marcus Aurelius) apósa példáját igyekezhetett imitálni, mikor leánya (Lucilla) és társuralkodója (egyben adoptív testvére, Lucius Verus) házasságkötése alkalmából kibővítette a *puellae Faustinianae* ellátási rendszerét.³⁸ Később a császár maga is alapított egy hasonló *alimenta*-rendszert felesége, az ifjabb Faustina halála alkalmából (*Marc.26.7.*). A két Faustina császárné a nép szemében megalapozottan tűnhetett a szegény leányok „védőszentjének”, támogatójának, hiszen mindkettőjük halálát egyaránt egy *alimenta*-rendszer tette emlékezetessé.

Bár ezen disztribúciós hálózatok konkrét működéséről, a juttatott összegek nagyságáról és más tulajdonságaikról nem áll rendelkezésünkre konkrét adat, annyi mindenesetre bizonyosnak tűnik, hogy a köznép körében e juttatás népszerűséggel és fontossággal bírt. A *Corpus Inscriptionum Latinarum* egyik sírfelirata megőrkítésre méltónak találja, hogy a sírban nyugvó Sextia Saturnina a *puellae Faustinianae* közé tartozott³⁹ – mint ahogyan néhány római anya esetében a sírkő hasonló büszkeséggel adja hírül, hogy az elhunyt annak idején elnyerte a *ius liberorum*-ot.

Marcus Aurelius (Kr. u.161-180) uralma után a gazdasági válság természetesen az *alimenta*-rendszerek működését is megnehezítette. A *Historia Augusta* feljegyezi a rövid uralmú Pertinax császárról, hogy gondoskodott a Traianus-féle *alimenta*-rendszer juttatásainak visszamenőleges kifizetéséről is, a

---

³⁷ Julius Capitolinus (*Ant.8.1.*) még egyéb juttatásokról is megemlékezik: „<Marcus> Congiarium populo dedit, militibus donativum addidit. Puellas alimentarias in honorem Faustinae Faustinianae constituit.”

³⁸ „Et quasi pater Lucii Comodi esset, et Verum eum appellavit addito Antonini nomine filiamque suam Lucillam fratri despondit. Ob hanc coniunctionem pueros et puellas novorum nominum frumentariae perceptioni adscribi praeceperunt” – írja Julius Capitolinus (*Marc.7.7-9.*).

³⁹ CIL.VI.10222.: D M / SEXTIAE SATVRNINAE / C SEXTI DAPHNI ET / SEXTIAES SATVRNINAE / FIL VIX ANN VI M VII / DIEB XIII INC FR PVBL / DIV FAVST IVNIOR <inc(isus) fr(umentum) publ(ico) div(ae) Faust(inae) iunior(is)>

támogatást ugyanis a jogosítottak már kilenc év óta nem kapták meg.⁴⁰ Pertinax uralma után körülbelül negyven évvel, Alexander Severus császár a *puellae Faustinianae* mintájára új *alimenta*-rendszert alapított, s e tettel édesanyjának, Julia Mamaiának kívánt emléket állítani.⁴¹ A *Historia Augusta* császár-életrajzai mellett többek között a *Corpus Inscriptionum Latinarum* egy felirata is tanúsítja az *alimenta*-rendszerek fennállását és működését, hiszen a *praefecti alimentorum*, a rendszer működését felügyelő és igazgató állami hivatalnokok még az Kr. u. IV.század közepén is funkcióban voltak.⁴²

3. A későbbi korok juttatási rendszerei

Ahogy a fenti forrásaink alapján tapasztalhattuk, az *alimenta*-rendszerek meg-alapításában vagy fenntartásában a Kr. u. II-III. század uralkodóit már nem pusztán a közjólét elősegítése, a szegény gyermekek eltartásának politikai vagy etikai tartalmú óhaja vezette. Gondolkodásmódjuk inkább hasonlított a vagyontát vég-rendeletileg ilyen közellátási célokra hagyó római polgár magatartásához: első-sorban saját maguk vagy családjuk emlékét kívánták megörökíteni, csak éppen a törekeny síremlék helyett olyan monumentumot állítottak, mely emléküket pusztá fennmaradása mellett mások hasznát is szolgálta.

A római történelem további korszakaiban, a Kr. u. IV-V. századtól kezdve az állami *alimenta*-rendszer csendesen elsorvadt. Helyét az egyre inkább terjedő keresztény eszme szellemében fogant, főleg magánszemélyek kezdeményezésén és bőkezűségén alapuló úgynevezett *piae causae*, kegyes célú alapítványok vették át.⁴³ Ezek az alapítványok nem a családon belül élő szegény

⁴⁰ Pert.9.3.: „Alimentaria etiam compendia, quae novem annorum ex instituto Traiani debebantur, obdurata verecundia sustulit” – írja a császári életrajz szerzője, Julius Capitolinus. A kérdésről bővebben lásd E. LO CASCIO: Gli alimenta e la ‘politica economica’ di Pertinace in: RFIC 108 (1980), 264-288. o., jelenleg in: ELIO LO CASCIO, Il Principe e il suo Impero. Studi di storia amministrativa e finanziaria romana. Documenti e studi. Collana del Dipartimento di Scienze dell’antichità dell’Università di Bari Sezione storica 26. Bari, 2000.

⁴¹ Alex.57.7. Aelius Lampridius szerint egy hadi győzelme után Alexander „actis circensibus et item ludis scaenicis deinceps congiarium populo Romano dedit. Puellas et pueros, quemadmodum Antoninus Faustianas instituerat, Mamaeanas et Mamaeas instituit.”

⁴² A CIL VI.1419. felirata T.Flavius Postumius Titianus emlékét örökíti meg, aki a *Fasti Consulares* szerint 301-ben konzul, 305-ben *praefectus urbi* volt – az életében betöltött számos egyéb közméltóság sorában pedig szerepel a *praefectus alimentorum* feladatköre is: (T. Flavio Postumio) COS ORDINARIO CVRATORI VIAE / ... ET ALIMENTORVM / CVRATORI REI PVBLICAE.

⁴³ A *piae causae alimentá*-t felváltó szerepét mutatja be Stefan BRASSLOFF (i. m. 54.o.), valamint Giovanni PUGLIESE (*Assistenza all’infanzia nel Principato e „piae causae” del diritto romano cristiano*, i.m.). A *piae causae* eredetét, felépítését és működését monografikus formában elemzi

gyermekek segélyezését tűzték ki tevékenységük céljaként, hanem inkább lelenc- és árvaházként működtek, befogadván az elárvult vagy a szülők által elhagyott gyermekeket. A *piae causae* rendszerint egy-egy kórházhoz vagy templomhoz kapcsolódva, tehát nem teljesen önálló szervezetrendszerben működtek.

A családok létszámának növelését, a sok gyermeket nevelő familiák megsegítését célzó hajdani császári pénzosztogatásoktól hosszú út vezetett a kegyes célból tett magánalapítványokig, úgy időben, mint alapításuk háttérindokát illetően. Az egyre inkább keresztény eszmei alapokon álló római állam már nem támogatta minden erejével a születések számának növelését (az utódokban gazdag házasság mellett a magányos élet, a szüzesség is elfogadható jelenségként, sőt, kifejezett értéként jelenik meg a közgondolkodásban); a már megszületett gyermekek sorsán viszont (igaz, nem közvetlenül, hanem a *piae causae* alapítását és fenntartását megkönnyítő jogi eszközökkel) a maga lehetőségeinek korlátain belül igyekezett javítani.

Summary

„Alimenta”

Precursors to Family Policy and Child Support Schemes in Classical Rome

Various sources evidence a particular Roman approach to marriage and family in general. On the one hand, marriage and procreation fall under the rules of *ius naturale*, as they are considered the manifestation of the most ancient and fundamental instinct which is common to all living things. On the other hand, solid and prolific families are deemed to be the basis of a strong and prosperous State. Therefore, marriage and procreation being also a public issue, Roman politicians, magistrates and lawyers made several attempts at compelling Roman citizens to obedience; that is, to live according to the ideal, marry and raise future generations of Roman soldiers and mothers. The measures applied by the State in such procedure were several and quite diverse, as they ranged from exhortative speeches and a supposed taxation of unmarried and childless citizens in Republican times to the Augustean laws on marriage. There was no lack, therefore, of moral and legal incentives, but imperial policy was much more parsimonious when the issue of financial support was raised. The emperor Trajan was the first in Roman history who established a distribution system called *alimenta*, a welfare system used to support poor and orphaned children in Italy. Money came from interest on loans to rich landowners. There is evidence from 50 cities in Italy of this system which, nevertheless, was never developed into an overall network. The money supported the local economy and helped maintain poor children and orphans born usually from lawful wedlock. A similar institution was founded by the younger Pliny, at

---

Hans-Rudolf HAGEMANN (*Die Stellung der Piae Causae nach justinianischem Rechte*, Basel, 1953), a témában összeállított gazdag irodalomjegyzékkel.

Comum. Trajan's benevolent plans were carried on upon a larger scale by Hadrian and the Antonines. Under Commodus and Pertinax the distribution ceased. In the reign of Alexander Severus, we again meet with *alimentarii pueri* and *puellae*. In the 4th century A.D. the *alimenta* system quietly disappeared and thereafter private foundations called *piae causae* endeavoured to provide for orphans and abandoned children, of course only at local level.